

İMANYAR QULİYEV
BDU
Zahid Xəlilov küçəsi - 23
irbdu@yahoo.com

“CODEX CUMANICUS”DA ZONONİMLƏR

Xülasə

Bu məqalədə qıpçaq abidəsi “Codex Cumanicus”da işlənən heyvan, quş və həşərat adları araşdırılmışdır. Müəllif abidədə verilmiş zoonimləri ayrı-ayrı qruplaşdırmış, hər bir qrupa aid sözləri oxunuşu və tərcüməsi ilə birlikdə qeyd etmişdir. Hər tematik qrupun ümumi adını müəyyən etməyə çalışmışdır. Məsələn, “heyvan” mənasında *canavar* sözü ilə yanaşı, *tınlıvar* sözünün də işləndiyini müəyyənləşdirmiş, sonuncu nümunənin etimologiyasını vermişdir. Müəllif həmçinin bir çox heyvan adlarının türk abidələrində işlənmə xüsusiyyətlərini, alınma olduğu təqdirdə milli qarşılığını qeyd etmişdir. Eyni zamanda bəzi heyvan və quş adlarının müxtəlif türk dillərində işləndiyi mənə və fonetik formanı da qeyd etmişdir.

Sözlərin mənə və mənşəyini müəyyən edərkən ciddi türkoloji əsərlərə və son illərin araşdırmalarına müraciət etmişdir. O dövrdə bölgəyə səyahət edən məşhur səyyah İbn Bəttutənin qeydlərinə də müraciət edən müəllif CC-də qıpçaq dilinin və təbiətinin zoonimlər mənzərəsini verməyə çalışmışdır. Müəllif tədqiqatda qarşıya qoyulan problemlərin izah edərkən əsasən təsviri, diaxronik və tekstoloji metodlardan istifadə etmişdir. Sonda qıpçaq bölgəsinin rəngarəng təbiətə malik olduğu və dilin imkanlarının bu təbiəti incəliklərinə qədər ifadə etdiyi nəticəsinə gəlmişdir.

Açar sözlər: “*Codex Cumanicus*”, *heyvan*, *quş*, *həşərat*.

“Codex Cumanicus” (CC) bu günə qədər gəlib çatan latın əlifbası ilə yazılmış ilk qıpçaq, ümumən, türk əsərlərindən biridir. XIII əsrin sonları - XIV əsrin ortalarında yazıldığı ehtimal edilən bu abidə latın-fars-qıpçaq, alman-qıpçaq, latın-qıpçaq sözlüklərindən, qıpçaq dilinə tərcümə edilmiş mənsur və mənzum dini nəğmələrdən, qıpçaq tapmacaları və atalar sözlərindən ibarətdir.

CC-nin 29-55-ci vərəqlərində tematik bölgüyə xeyli dərəcədə riayət edilmişdir. Bəzi tematik söz qruplarına 4-5, bəzilərinə ən çox 80-90 kəlmə daxil edilmişdir. 29-55-ci vərəqlər zəngin leksikası ilə o dövrün qıpçaq həyatını müxtəlif aspektlərdən işıqlandırır. CC-də əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər, əsas dini terminlər, səma cisimləri, zaman məfhumları, bitki adları, məişət əşyalarının adları, heyvan adları, peşə adları, vəzifə və titullar, parça növləri, orqan adları, qohumluq münasibəti bildirən sözlər, xəstəlik və fiziki qüsurlar adları, atçılıqla bağlı sözlər, meyvə adları, quş adları, rənglər, ədviyyat adları və s. tərtibatçı tərəfindən ayrıca qruplaşdırılmışdır.

CC-də bir çox zoonimlər – heyvan, quş və həşərat adları həm ayrıca tematik qrup kimi verilmiş, həm müxtəlif səhifələrə səpələnmişdir. Bunların bir çoxuna müasir ədəbi dilimizdə, dialekt və şivələrimizdə, müəyyən qismində isə yalnız dialektlərimizdə rast gəlinir.

Heyvan və quş adları

CC-də xeyli sayda heyvan adları əksini tapmışdır. CC-də heyvan adları 54r və 54v səhifələrində *Nomina bestiarum* [Heyvan adları] başlığı altında verilmişdir. Bestia, bestiae sözləri latınca-ingiliscə lüğətdə həm “heyvan”, həm də “vəhşi heyvan” mənasına gəlir [LD]. Bu leksik-semantik söz qrupunun ümumi adı kimi farsca sütunda *ayuan* [ayvan], qıpçaqca sütunda isə *canavar* sözü verilmişdir.

Bu sütunda heyvan adlarının qarışıq [həm ev, həm də yabanı heyvanlar] verilməsi göstərir ki, *canavar* sözü ilk vaxtlar “heyvan” mənasında işlənmiş, sonralar farscadan *heyvan* sözünün türk dillərinə keçməsi ilə “yırtıcı heyvan” və xüsusi heyvan növü “canavar” mənasında sabitləşmişdir. *Canavar* sözünün bu gün Azərbaycan dilində əsasən xüsusi heyvan növünün adı kimi, türk dilində isə “yırtıcı” mənasında işlənməsi də bunu aydın göstərir. 65v-də isə latınca *animal* sözünün qarşılığı

kimi *tınlıvar* sözünə rast gəlirik. KTS-də “canlı varlıqlar” mənasında verilmiş və qıpçaq əsərləri içərisində yalnız CC-də işləndiyi göstərilmişdir [KTS, s.274]. KLS-də “canlı varlıqlar” mənasında tərcümə edilmiş və daha sonralar “yırtıcı heyvan” mənasını qazandığı qeyd olunmuşdur [KLS, s.187]. Latınca qarşılığı olan *animal* sözünün bir mənası da “canlı varlıqlar”dır [LD]. *Tın* “ruh nəfəs, can,” *tınlıq* “canlı, ruhlu, insan, yaranmış, məxluq, xəlv edilmiş” mənalarına gəlir [QTAL s.150]. A.Karahana görə bu söz türkcə *tin+lı[q]* sözünün və farsca *-var* şəkilçisinin birləşməsi ilə düzəlmişdir. [Karahana, 2013: s.187-203]. Ehtimal ki, fars mənşəli *canavar* sözünün strukturuna uyğun olaraq *tınlıq* sözünə *-var* şəkilçisi artırılmış, ancaq dildə sabitləşməmiş, yerini birinciyə vermişdir.

Ev və təsərrüfat heyvanları: *At* “at” [54r]; *eçki* “keçi”; məs. *tişi eçki* “dişi keçi” [54r]; *erkəç* “erkək keçi, təkə”, məs. *erkəç yoxladım* “Təkənin yoxluğunu anladım” [82v]; *qatır* “qatır” [54r]; *qoy* “qoyun”; məs. *tişi qoy* “dişi qoyun” [54r]; *kuzı* “quzu” [54v]; *toñuz* “donuz” [54r]; *maçı* 1. “erkək pişik” 2. “pişik”, məs. *tişi maçı* “dişi pişik” [54r]; *öküz* - *sıqır* “öküz” [54r]. “Camış” mənasında *su sıqır* “su sığırı, camış”, lat. qarş. *bufarus*, far. qarş. *qavmış* [54r] sözü işlənmişdir. *Buqa* “buğa, öküz” [54r; 60v]; *eşək* “eşşək” [54r]; *qısrıq* “madyan” [54r]; *biyə* “madyan, dişi at” *Ol biyə qulunlaqandır* “O madyan qulunlayandır” [60v]; *xuvluq* “cavan madyan, ilk dəfə qulunlayan madyan” [60v]; *kançıq* “qancıq” [81r]; *inak* “inək” [54r]; *buzaqı* “buzov” [54r], *koçkar* “qoç” [54r]; *ulax* “oğlaq” *ertə barır kara ulax* “Səhər gedər qara oğlaq” [60r]; *oqolax* “oğlaq” [55v]; *it* “it, köpək” [54r]; *tövə* “dövə” [54r]; *ayqır* “erkək at” [60v].

Yabanı heyvanlar: *Keyik* sözü digər türk abidələri kimi CC-də də “vəhşi, yabanı, əhliləşməmiş heyvan” mənalarını ifadə edir [38v]: *keyik toñuz* “vəhşi donuz” [54r]. “İrk Bitik”dən bəri türk abidələrində *keyik* sözü “vəhşi heyvan, vəhşi olan hər şey, ceyran, cüyür, dağ keçisi” mənasında işlənmişdir [EDT, 1972: s.755]. *Kiş* “samur” [43r]. Qədim türk dilində *kiş* həm heyvanın adı, həm də dərisi mənasında işlənir. [EDT, 1972: s.752]

Tuv “dağ keçisi” *qulan alan tuv turur* “Ala bula dağ keçisi dayanır” [60r]. *Pil* “fil” [41r]. CC-də *fil dişi* mənasında latınca *dentes elofanti* qarşılığı işlənir [54r]. Qədim və orta əsr türk yazılı abidələrində sözügedən heyvan mənasında *yaña, yañam, yañan, yaqan* sözləri işlədilmişdir. Bu söz müasir türk dillərindən Tuva və Altay dillərində işlənməkdədir. Farscadan keçən *fil* sözü isə əksər türk dillərində yayılmışdır.

Tülkü “tülkü” [42v]. Qədim türk dilində *tük* “tük, qıl” kökündən meydana gəlmiş fikri irəli sürülür [EDT, 1972: s. 498]. *Qarsaq* “çöl tülkü və dərisi” [43v]. Uyğur abidəsi “Altun yaruk” və “Divan”da *karsak* şəklində “çöl tülkü” mənasında rast gəlinir [EDT, 1972: s.663].

Dələ “daşlıq dələsi” [43r]; *qara küzən* “meşə safsarı, skuns” [43r; 55v]; *ırs* far. qarş. *ırs* “vaşaq” [54v]; *siləvsün* <mon. “vaşaq” [43r]. Latınca (*pellis*) *lupi cerueri* sözünün qarşılığı kimi lüğətdə qeyd olunmuşdur. Qədim türk dilləri arasında yalnız çağatay türkcəsinin yayıldığı bölgədə rast gəlinir. Müasir dövrdə isə Dəşt-i-Qıpçaq bölgəsində geniş yayılmışdır. N.Poppe sözün türk dilindəki əsl formasının *siiş* olduğunu əsas gətirərək *siləvsün* və digər variantların monqol dilindən keçdiyini qeyd etmişdir. Yakut dilində *iis* <*siiş* “vaşaq” deməkdir. [Poppe, 1962: s.338]. Müasir monqol dilində *silügüsün* “vaşaq” [MTS II, 2003: s.1098], *nuqul* isə “cavan vaşaq” mənasına gəlir [MTS, I, 2003: 930]

Palañ “pələng” [43r]; *savsar* “dələ” [43r]; *ayu* “ayı” [54v]; *yolabars* “zolaqlı qaplan” [60v]; *arşlan* far. qarş. *şir* “aslan” [54r]; *maymun* “meymun” [54v]; *kulabars* “alaca, zolaqlı leopard” [60v]; *buv* “erkək keyik” [60r]; *teyin* “sincab”, *qara teyin* “qara sincab” [46r]. Bu heyvanın adına ilk dəfə göytürk yazılı abidələrində *kök teyeñ* şəklində rast gəlinir.

Börü “qurd, canavar” [54v; 57r]. Latınca *lupus* sözünün qarşılığı kimi verilən *börü* sözünə kiçik fonetik fərqlərlə VIII əsr Orxon-Yenisey abidələrindən başlayaraq bir çox yazılı abidələrdə rast gəlinir. Türkmən, noqay, qaraqalpaq, qazax, özbək dillərində *böri*, qumuq, qaraim, qırğız, Altay, Tuva dillərində *börü*, tatar və başqırd dillərində *büre*, xakas dilində *püür* şəklində mövcudluğunu davam etdirir.

Sıçqan “siçan” [54v]. C.Klausona görə *-ğə:n* şəkilçisi ilə meydana gəlmiş düzəltmə sözdür [EDT, 1972: s.796]. Bütün türk dillərində *-s*, *-ç*, *-t* və *-qan*, *-kan*, *-an* kimi fonetik dəyişiklikləri ilə işlənməkdədir. Uyğur sənədlərində və on iki heyvanlı türk təqvimində *sıçqan* şəklində rast gəlinir.

Közsüz köpək “kor it, köstəbək” [54v]. Köstəbəyin gözləri görmədiyinə görə belə adlandırılmışdır. Müasir türk dillərində də bu xüsusiyyətin əsas götürüldüyünü görmək mümkündür. Məsələn, türk dilində *kor siçan*, *kor farə*, *gözsüz*, *gössü*, *göstü*, qazax dilində *kortışkan* “kor siçan”, başqırd dilində *hukır sıskan və s.* [Karahana, 2013: s.187-203] Osmanlı dilində *gözsüz sepet*, *gözsüz tebek* birləşmələri işlənmişdir [EDT, 1972: s.762] ki, bu da *köstəbək* sözünün *közsüz* sözünün son hecasının düşməsi və *tebek* sözü ilə birləşməsi nəticəsində meydana gəldiyini göstərir.

Sazaqan far. qarş. *aysdahan*, lat. qarş. *dracon* “1. əjdəha. 2. ilan” [55v]; *yılan* [54v] - *ilan* [69v] “ilan”; *Burulup turqan ilannı basıp yançı* “Burulan ilanı basıb əzdi” [69v]. *Qaban* “yabanı donuz, erkək qaban” [66r]. Azərbaycan dilində “yabanı donuz” mənasında işlənmişdir. *Toğuz* “donuz” [54r]. CC-də *toğuz* “donuz”, *tişi toğuz* “dişi donuz” və *keyik toğuz* “çöl donuzu” [54r] ifadələri də qeyd edilmişdir. Qədim türk dilində [VIII əsr] işlənən və alınma hesab edilən *lağzın* sözünü XI əsrdən başlayaraq *tonuz* əvəz etmişdir.

Qoyan “dovşan” [42v]. Bu sözə qədim uyğur dilində, cağatay dilinin işləndiyi bölgədə rast gəlinir [EDT, 1972: s.678]. CC-də latınca *lepus* sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Bu sözə qədim uyğur dilində, cağatay dilinin işləndiyi bölgədə rast gəlinir. Müasir türk dillərində *kuyan* (başqırd), *koyan* (karaim, qazax, noqay), *koyon* (qırğız), *koyon / köyön* (altay), *kozan* (şor) şəklində işlənmişdir.

Kirpi “kirpi” [60v]; *baluk* “balıq” [22r], *alaboqa* lat. qarş. *cetus* “delfin, balina, iri balıq” mənalarına gəlir. *Alaboqa* “delfin, balina, iri balıq” mənalarına gəlir. Ehtimal ki, delfinlərin rəng [ala] və iriliyini [buğa kimi] bildirmək üçün *ala* və *buğa* sözlərindən əmələ gəlmişdir [80v]. Bu heyvan adlarının əksəriyyəti müasir türk dillərində kiçik fonetik fərqlərlə işlənmişdir

Vəhşi heyvanlar arasında xəz dəri heyvan adlarının çox olması o dövr səyyahlarının qeydlərində də təsdiqini tapdığı kimi, kürk və dəri ticarətinin, həmçinin dəri aşılama sənətinin yüksək inkişafı ilə əlaqədardır. Qıpçaqların Bulqar şəhəri əsas xəz dəri ticarəti mərkəzlərindən biri idi. 1340-cı illərdə Dəşti-Qıpçağa səyahət edən ərəb səyyahı İbn Battuta qiymətli kürk ticarətindən bəhs etmiş və hazır kürklərin Bulqar ölkəsinin sərhədində mübadilə üsulu ilə alındığını yazmışdır [İbn Battuta Seyahatnamesi, 2000: s.326.].

Quş adları

CC-də *uç-* feilinə verilən nümunələrdən sonra “quş” mənasında latınca *volucrus*, farsca *murq* sözünün qarşılığı kimi *çipçiklar* [29r] sözü verilmişdir. 54v səhifəsində heyvan adlarından sonra 6 həşərat adı yazılmış, növbəti 55r səhifəsində “Nomina volucrum” başlığı altında 23 müxtəlif quş adı ardıcıl qeyd edilmişdir.

55r səhifəsindəki quşlara aid tematik bölgünün başında latınca *volucrus*, farsca *murq* sözünün qarşılığında da *çipçik* sözü verilmişdir. Burdan belə nəticə çıxır ki, həmin söz ümumən “quşlar”, xüsusi olaraq isə “sərçə” mənasında işlənmişdir. Həmçinin 65v səhifəsində latınca *avis* [*avis*] sözünün qarşılığı kimi *kuş* sözü verilmişdir. 60r-də isə *kuş süti* “quş südü” ifadəsi var. Nəticə etibarilə, “quş” mənasında iki söz: *kuş* və *çipçik* sözləri işlənmişdir.

Çipçiklar “quşlar” [29r]; *balaçuq* “bala [quş]” [55r]; *tavuuq* “toyuq” [55r]; *kaz* “qaz” [55r]; *xoruz* “xoruz” [55r]; *çil tavuuq* far. qarş. *durac* “turac” [55r]; *çipçik* far. qar. *murq*. “sərçə” [55r]; *turna* “durna” [55r]; *tavus* “tovuz quşu” [55r]; *sıqırçiq* “sığırcın” [55r]; *bülbül* “bülbul” [55r]; *tutu* “tutuquşu” [55r]; *torqay* “torağay” [55r]; *saqa* “payız bülbülü, saqa quşu” [55r]; *sövlün* “qırqovul” [55r]. V.Drimba *sövlün* şəklində oxuyur [Drimba, 2000: s.231]. Müasir türk dilində *sülün* şəklində eyni mənada işlənir. *Kavursın* “quş lələyinin uc tərəfi” [57v]; *xanat* “qanad” [65v]; *kügürçin* “göyərçin” [71v]; *qara quş* far. qar. *kərkəs* “qaraquş, qartal” [55r]; *balaban* “yirtici quş adı, şahin” [55r]; *qarçaqa* [65v] - *karçıqa* [55r] “atmaca, şahin”; *qırqıy* “qırğı” [55r]; *çura* “yirtici ov quşu, qırğı” [55r]; *sar* “1. qızılquş 2. kərkəs” [55r]; *sonqur* “şunqar, qızılquşlar fəsiləsinə aid yirtici quş” [55r]; *ügü* “bayquş”, *ügü yumı* “bayquş tükü” [46r]; *yabalaq* far. qarş. *bayqis* “bayquş” [55r].

Həşərat adları

54v-nin sonu 55r-nin əvvəlində 6 həşərat adı ardıcıl verilmişdir. *Qurt* “qurd, soxulcan” [54v]; *çibin* “milçək” [54v]; *bit* “bit” [54v]; *bürçə* “birə” [54v]; *sürüçibin* “ağcaqanad” [55r]; *kandala* “taxtabiti” [55r]; *sülük* “zəli” [58r]; *örümçik* “hörümçək” [58r]; *böv* “hörümçək” [65v]. İmişli

şivəsində *böv* şəklində eyni mənada işlənir. *Kəsərki* [60v] - *sarıncqa* [57v] “çəyirtkə”; *köbələk* “kəpənək” [80v].

Vəhşi heyvanlar arasında xəz dərili heyvan adlarının çox olması qırpaqların həyatında ovçuluğun mühüm rol oynadığını göstərir. Quş adlarının çoxluğu isə qırpaq coğrafiyasının xüsusiyyətlərindən və rəngarəng təbiətindən xəbər verir.

Göründüyü kimi, ta XIII əsrdə qırpaq dilində işlənən bir çox heyvan və quş adları müasir türk dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də həm mənə, həm formaca qorunub saxlanmışdır. Bəzi sözlər isə kiçik fonetik dəyişmələrlə dildə qalmışdır. Nəticə olaraq qırpaq bölgəsi rəngarəng təbiətə malik olduğu kimi bu dilin imkanları da həmin rəngarəngliyi incəliyinə qədər ifadə etmək qabiliyyətindədir.

Ədəbiyyat

- Drimba V. (2000) “Codex Comanicus” Edition diplomatique avec facsimiles”. Bucarest: Editura Enciclopedica, 476 p.
- EDT Clauson G. (1972) An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century turkish. Oxford: Clarendon Press, 989 p.
- İbn Battuta Seyahatnamesi - Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci İbn Battuta Seyahatnamesi. (2000) çeviri, inceleme ve notlar: A. Said Aykut I-II, 1.cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 580s.
- Karahan A. Codex Cumanicus'ta alt anlamlilik [hyponymy] // Karadeniz Araştırmaları, 2013, sayı 39, s.187-203
- KLS Grönbech, Kaare (1992), Kuman Lehçesi Sözlüğü (Çev. Kemal Aytaç), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 238 s.
- KTS Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. (2007) Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Öncü Basımevi, 338 s.
- LD Latin dictionary <http://latin-dictionary.net/search/english/animal> Giriş tarixi: 01.03.19; <http://latin-dictionary.net/search/latin/animal> Giriş tarixi: 02.03.19.
- MTS Lessing F.D. (2003) Moğolca-Türkçe Sözlük - I Çeviren: Günay Karaagaç. Ankara: Türk Dil Kurumu, 933 s.
- MTS Lessing F.D. (2003) Moğolca-Türkçe Sözlük - I Çeviren: Günay Karaagaç. Ankara: Türk Dil Kurumu, 835 s.
- Poppe N. (1962), “Die mongolischen Lehnwörter in Komanischen”, Németh Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 331-340.
- QTAL Rəcəbli Ə. (2001) Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 192 s.

I.Guliyev

Zoonyms in Codex Cumanicus

Summary

This article examines the names of animals, birds and insects given in the Codex Cumanicus what is kipchak monument. The author has separated the zoonyms which given in the monument, pointed with the words of each group with their reading and translation. He tried to identify the general name of each thematic group. For example, in the sense of "animal", along with the word *canavar*, the word *tinlivar* was used. And gave the etymology of the latter example. Müəllif həmçinin bir çox heyvan adlarının türk abidələrində işlənmə xüsusiyyətlərini, alınma olduğu təqdirdə milli qarşılığını qeyd etmişdir. At the same time, he also pointed out the meaning and phonetic form of some animals and bird names used in different Turkish languages.

The author appealed to serious Turkological works and recent studies in determining the meaning and origin of words. He appealed to the notes of famous traveler İbn Battuta, who then traveled to the region, and attempted to portray the Kipchak language and nature's zoonyms. The

author used mostly descriptive, diachronic and textual methods to describe the problems encountered in the research. Finally, the author concludes that the Kipchak region has a colorful nature and that the nature of the language has evolved to its sublime nature.

Key words: Codex Cumanicus, animal, bird, insect.

И.Гулиев

Зоонимы в Кодексе Куманикус Резюме

В данной статье были исследованы имена животных, птиц и насекомых, использованные на кыпчакском памятнике Кодекс Куманикус. Автор отдельно группировал зоонимы, данные в памятнике, подчеркнул чтение слов вместе с их переводом, относящиеся к каждой группе. Он старался определить общее название каждой тематической группы. Например, он подчеркивая, что слова как «волк», так и «тынлывар» используются в смысле животного, дал этимологию последнего образца. Автор также указал особенности употребления названий многих животных в тюркских памятниках, в случае заимствования отметил их национальные эквиваленты. В то же время указал смысл и фонетическую форму некоторых названий животных и птиц, употребляемых в различных тюркских языках.

Определяя значения и происхождения слов он обратился к серьезным тюркологическим работам и исследованиям последних лет. Обращаясь к записям известного путешественника того времени Ибна Баттуте, автор пытался дать картину кыпчакского языка и зоонимов природы кыпчаков в Кодексе. Разъясняя проблемы, поставленные в исследовании, автор использовал в основном описательные, диахронические и текстологические методы. В конце, автор пришел к выводу, что кыпчакский регион обладает красочной природой, и кыпчакский язык обладает способностью излагать все тонкости этой природы.

Ключевые слова: Кодекс Куманикус, животное, птица, насекомое

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 10.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Məmmədəli Novruzov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.